

Goda exempel

på förebyggande av
hedersvåld

DENNA SKRIFT ÄR UTGIVEN AV LÄNSSTYRELSEN I STOCKHOLMS LÄN

TRYCKÅR: 2011

TRYCKERI: LENANDERS GRAFISKA AB, KALMAR

ISBN:978-91-7281-405-9

FÖRFATTARE OCH PROJEKTLEDARE: MARIA-PILAR REYES

VID INSAMLING AV MATERIAL HAR OCKSÅ DILEK BALADIZ OCH MAIJA NIITYMÄKI MEDVERKAT.

PRODUKTION: LÄNSSTYRELSEN I STOCKHOLMS LÄN, AVDELNINGEN FÖR INFORMATION

SKRIFTEN FINNS OCKSÅ ATT LADDA NED SOM PDF FRÅN LÄNSSTYRELSEN I STOCKHOLMS LÄNS WEBBPLATS:
WWW.LANSSTYRELSEN.SE/STOCKHOLM

Sid   Innehåll

- 3   **FÖRORD**
- 4   **HUR KAN NI FÖRHINDRA ATT ERA DÖTTRAR MÖTER SAMMA ÖDE**
TENSTA KVINNOJOUR
- 8   **ATT BRYTA TYSTNADEN OCH FÖRNEKANDET**
BETH NAHRIN KULTURCENTRUM
- 12   **UNGDOMARNAS FRISTAD**
FRITIDSGÅRDEN RUMBAGÅRDEN I NYNÄSHAMN
- 16   **LIKA VILLKOR, FYRA FAMILJER**
HÄSSELBY-VÄLLINGBY STADSDEL
- 20   **VI KÄNNER VÅRA LANDSMÄN...**
IRAKISKA KOMMITTÉN FÖR KVINNORS RÄTTIGHETER
- 24   **VIDGA BARNENS LIVSUTRYMMEN**
FÖRENINGEN BARNEN FÖRST I STOCKHOLM
- 28   **KONSTEN BLEV VÄGEN OCH VÄGEN EN KONST**
MANDEISKA FÖRENING I STOCKHOLM
- 32   **ERA BARN, JA, MEN DE ÄR OCKSÅ MINA BARN**
RINKEBY FOLKETS HUS
- 36   **DET GÅR ATT FÖREBYGGA TRAGEDIER**
RÅGSVEDS UNGDOMSMOTTAGNING
- 40   **DEN LANDSFlyktige Fadern. Och Faddern.**
VERDANDI
- 44   **ATT IDENTIFIERA FRAMGÅNG**
- 49   **AVSLUTANDE REFLEKTIONER**

Förord

I den här skriften presenterar vi tio projekt som har gjort intressanta erfarenheter och lyckats bra i sitt förebyggande arbete mot hedersrelaterat våld. Vi delar med oss av dem i hopp om att de kan tjäna som inspiration och stöd för andra.

Varje projekt har hittat sin modell och strategi för att möta verkligheten. Alla utmärker sig för sin kombination av kompetens, kreativitet och mod. I samtalen med projektledarna får vi en inblick i hur de tänkte i början, vad de ville göra och vad som sedan blev. Vidare hur de har hanterat motgångar och motstånd för att lyckas nå och beröra målgruppen, få med sig nyckelpersoner eller påverka strukturer på ett bestående sätt.

Med skriften vill vi även sprida den metodutveckling som vuxit fram ur det konkreta arbetet på gräsrotsnivå – ett arbete som sällan dokumenteras och som ofta bara lever i minnet hos dem som har deltagit eller berörts av det. För många av dem har erfarenheterna lämnat outplånliga spår och lett till en vändpunkt i livet.

Det finns många fler, både genomförda och pågående projekt, som har mycket gemensamt med dem som vi presenterar här. Sedan länsstyrelserna började dela ut statsbidrag för förebyggande arbete mot hedersrelaterat våld 2003 har lyckade projekt genomförts runtom i Sverige. Här har vi valt att visa på några från Stockholms län. Projekt som har startat efter 2007 har inte hållit på tillräckligt länge för att man ska kunna se tydliga effekter ännu, därför har de valts bort. Projekt som syftar till att utveckla skyddat boende för redan våldsutsatta har inte heller tagits med då denna skrift handlar om goda exempel på förebyggande insatser.

Genom att ta del av och sprida goda exempel kan vi tillsammans skapa en berikande dialog som driver på utvecklingen. Det ger oss också motivation att förvalta vår övertygelse om att arbetet mot hedersrelaterat våld kan vara nog så svårt men aldrig omöjligt!

Per Unckel
Landshövding

Hur kan ni förhindra att era döttrar möter samma öde?

År 1998 började Sahra Bargadle diskutera en kvinnojour. Två år senare startade Tensta Kvinnojour i hjärtat av Tensta. Sonja Gardefford kom snart med i styrelsen och har varit dess ordförande i omgångar. Förutom att ge råd och stöd via besök och telefon ingår nu en jourlägenhet för våldsutsatta kvinnor med eller utan barn i verksamheten. Jourens förmåga att skapa nya arbetssätt har varit avgörande för att nå utsatta personer och påverka ungdomarna. Idag är jouren etablerad. Men så har det inte alltid varit. Tillsammans med jourens styrelse har Sahra och Sonja under flera år fått kämpa hårt för jourens överlevnad.

Under de första åren ifrågasattes jourens okonventionella arbetssätt av lokala politiker och tjänstemän. Andra ställde sig tveksamma till att en kvinnojour behövdes i Tensta. Också tongivande personer bland de boende agerade mot jouren. Rykten spreds om att jouren var ett hot mot familjerna och påverkade de nya generationerna negativt. Sahra själv utsattes för förtal. I Tensta där arbetslösheten är stor finns gott om män och äldre kvinnor som vistas på

områdets offentliga platser. De ser vem som går vart, vem som pratar med vem, hur ofta och hur länge. Det gjorde de våldsutsatta kvinnornas möjlighet att komma till jouren mycket små.

Vi kan inte vänta på att kvinnorna kommer

Sahra har bott i Tensta med sina barn sedan hon kom till Sverige från Somalia 1991 och har ett stort kontaktnät bland de boende. Hon visste att jouren behövdes. Det gällde bara att hitta ett sätt att underlätta för våldsutsatta kvinnor och flickor att komma dit. Sahras goda kunskaper om och förståelse för områdets kultur, outtalade sociala konventioner och kvinnors och flickors situation kom till användning. Med stöd av sin styrelse och av Sonjas engagemang och långa erfarenhet av förenings- och kvinnojourarbete skapades en verksamhet som skiljer sig från traditionella kvinnojourers arbetssätt.

Det började med samtal och en enkel måltid

Kvinnojouren började arrangera öppna kafékvällar med intressanta föredrag om kvinnors hälsa, barnuppfostran med mera. De som kom ordnade en enkel måltid ihop. Jouren ordnade barnpassning. Verksamheten blev populär. Kvinnor som annars inte hade fått komma någonstans för

att prata om sina problem kom och träffade andra kvinnor. Kontakter skapades, frågor diskuterades. Ett förtroende byggdes upp. Så småningom kunde man prata också om mäns våld, om döttrarnas situation och om heder. "Det hände att någon av kvinnorna i gruppen började berätta sin historia utan att ha planerat det, de andra tog efter och började prata, en del grät. Plötslig blev det en dialog där de bjöd på sig själva och sina liv och bekymmer. Det är vid sådana tillfällen som vi passar på att fråga hur kan de förhindra att deras döttrar möter samma öde", berättar Sahra.

På kafékvällarna fick kvinnorna korrekt information om jourens verksamhet. Informationen spreds vidare genom mun-till-mun- metoden. Antalet kvinnor som sökte enskild kontakt med Sahra för att de levde under våld växte snabbt. Andra berättade om våldsutsatta kvinnor som de kände som inte vågade komma. Då sökte jouren upp dem istället. De flesta kvinnor som kommer till jouren har en mycket svår situation och behöver mycket hjälp, på många olika plan. Många är unga, nästan alla har barn.

Jourkvinnorna fungerar som brobyggare och kulturtolkar mellan de svenska myndigheterna och den våldsutsatta kvinnan. Men innan en våldsutsatt kvinna kan få, och vågar ta emot, hjälp från de sociala myndigheterna måste jouren göra ett stort kvalificerat arbete.

Kafékvällarna fortsätter, nu är ett 30-tal kvinnor involverade. De föreslår själva olika teman, sprider information om föredragen, ringer och bjuder in. "Vi bjuder in bosniska, irakiska och turkiska framstående kvinnor, som kan stå som förebilder, att hålla föredrag. Det lockar föräldrarna, särskilt kvinnorna", säger Sahra.

Tjejjouren och Tensta gymnasium

Under 2005 startade jouren ett samarbete med Tensta gymnasium. Med stöd av rektorn och några andra personer har jouren i flera år ordnat temadagar. Sahra håller själv föredrag och dialogmöten om mänskliga rättigheter, jämställdhet, våld och hedersrelaterat förtryck med ungdomarna. En tjejgrupp som arbetar för en bättre framtid för unga kvinnor och flickor bildades i skolan.

När några i gruppen ville hjälpa till i jouren utvecklade Kvinnojouren en särskild träffpunkt för tjejer, Tensta Tjejjour. Flickor och unga kvinnor får komma på tider som de själva väljer för att träffas och prata med varandra. Några tar med sig kompisar som bor i närliggande förorter. De får också volontärutbildning av jouren. Meningen är att de så småningom ska ta över Tjejjouren. En del försvinner efter utbildningen men 2–3 från varje grupp fortsätter att vara aktiva. Det är både unga kvinnor som är utsatta för våld eller könsstypning och unga kvinnor som är på väg in i ett påtvingat äktenskap som tar kontakt med tjejjouren.

Hedersambassadörer

År 2009 utbildade jouren tio ungdomar från Tensta gymnasium till hedersambassadörer. De fick en gedigen utbildning i mänskliga rättigheter, konflikthantering, barnkonventionen och CEDAW (FN:s konvention mot all form av diskriminering av kvinnor och flickor). Som avslutning åkte två av dem med Sonja Gardefjord till New York i samband med FN:s Kvinnokommisions möte. De fick tillfälle att

göra studiebesök på FN-husets olika avdelningar, lyssna till föredrag och träffa unga kvinnorrättsaktivister från hela världen. De kom tillbaka fulla av lust och vilja att aktivt verka för flickors och unga kvinnors rätt att själva bestämma över sitt liv.

På senare tid har några pojkar/unga män intresserat sig för jourverksamheten efter att ha lyssnat på och träffat Sahra på Tensta gymnasium. Tio har fått volontärutbildning av jouren. Tanken är att de i sin tur ska väcka dialog och sprida kunskaper till manliga jämnåriga.

Flera av ungdomarna tar med sina nya kunskaper och insikter hem till familjen. De vet att föräldrarna behöver både upplysning och hjälp att förstå. Ungdomarnas tvåspråkighet och tvärkulturella förståelse är en enorm tillgång.

Samarbete med männen och familjerna

Tensta kvinnojour har också satsat på att hitta föräldrar och vuxna i området som kan stödja jourens verksamhet. "Jag bor här och känner många i olika föreningar, det var så jag kom på att vi skulle samarbeta med föreningar. Vi insåg också att vi måste arbeta även med männen, fast vi fick mycket kritik för det i början", säger Sahra. Hon är ofta på olika föreningars möten och håller föredrag. Sahras idé om att jobba med männen mötte motstånd av andra kvinnojourer för några år sedan. Idag har kvinnojouren bra samarbete med den lokala mansjouren som börjar arbeta med mannen när den våldsutsatta kvinnan själv vill det. En del män tycker att det är jobbigt, men flera erkänner problemet.

Ibland skapas kontakten med de vuxna genom att ungdomarna som är med i tjejjourens verksamhet vill att jourkvinnorna tar kontakt med deras föräldrar. "Vi säger alltid till föräldrarna att de är viktiga, att det är de som har fött och uppfostrat barnen och gjort massor med bra saker. Det jobbiga, det som det är konflikt om, tar vi upp lite senare", berättar Sahra. I nuläget finns en grupp vuxna kvinnor och män knutna till jouren som diskuterar ungdomarnas situation och hur man kan förebygga hedersrelaterat våld. "Många familjer börjar inse att det inte fungerar när deras söner hämtar hit unga fruar från utlandet, fast de egentligen inte vill", säger Sahra.

Samarbete med lokala myndigheter

Jouren deltar regelbundet i kunskapsutbyte och informationsträffar med yrkesverksamma från olika verksamheter i området. Sahra håller också utbildning för personalen på den närliggande vårdcentralen. Samarbetet med socialtjänsten och stadsdelsledningen har varit svårare att få till. Men jouren har stått på sig och fortsatt att bjuda in dem. Numera finns ett bra samarbete med familjecentralen och kvinnojouren är behjälplig i olika utredningar. Allt oftare ringer socialtjänsten till kvinnojouren och söker samarbete. År 2008 började stadsdelsnämnden bevilja ett årligt verksamhetsbidrag till jouren.

Sahra om sitt arbete:

"Det som främst hjälpt mig är att jag bor här och har arbetat länge med folk från olika grupper, inte bara somalier. Jag tycker att man ska involvera människor som bor i området, som känner och bryr sig om folk här och som tycker om Tensta, inte bara folk utifrån. Ibland känner jag att herregud, jag möter bara såna enorma problem, vad ska vi göra – men ibland känns det som att jag vill arbeta med det här hela livet".

Länsstyrelsen i Stockholm har beviljat Tensta kvinnojour sammanlagt 1 480 000 kronor i bidrag för förebyggande arbete mot hedersrelaterat våld mellan 2003 och 2009. Kvinnojouren har medfinansierat verksamheten med sammanlagt 1 130 000 kronor i form av oavlönade arbetsinsatser och andra bidrag.

Att bryta tystnaden och förnekandet

“Vi måste själva våga prata öppet, annars kan ingenting förändras.” Så tyckte en liten grupp kvinnor mellan 20 och 45 år, aktiva inom föreningen Beth Nahrin kulturcentrum i Södertälje. De bestämde sig för att starta samtal om ämnen som var tabubelagda bland assyrier/syrianer i Sverige: flickors och pojkars olika villkor, sexualitet, heder och oskuld. De visste att de måste gå varsamt fram så att inte den dörr som stod på glänt slog igen på en gång. År 2004 startade föreningen projektet “Mellan två världar” som sedan pågick i fem år. De har lyckats föra ett öppet samtal med föreningens 600 medlemmar. Men inte bara det, under resans gång blev det både en dokumentärfilm och ett eget teveprogram om heder och jämställdhet.

Projektledaren berättar att det bland assyrier/syrianer fanns en “officiell”, traditionell syn på de känsliga frågorna, samtidigt som de privat kunde tycka att pojkars och flickors olika villkor inte var rätt. Mammorna var rädda för att tala öppet. De unga assyrierna/syrianerna som vuxit upp i Sverige var medvetna om skillnaden mellan deras egna och skolkamraternas uppväxtvillkor. Och tjejerna såg att deras bröder fick mycket mera frihet. Några revolterade mot orättvisan genom destruktiva handlingar. De oskrivna reglerna styr. Vad de andra tycker och tänker är avgörande för familjens anseende i gruppen. Döttrarnas

oskuld vid giftermålet är av yttersta vikt och föräldrarna är rädda för dåligt rykte, att det ska skvallras. I det fördolda kan de unna sin dotter frihet – bara ingen får reda på det.

Nya verktyg och tillvägagångssätt

Att hitta de rätta kanalerna och metoderna för att öppna till dialog var inte lätt. Uppgiften var känslig och man måste vara lyhörd och inkännande för att inte skjuta projektet i sank.

Projektgruppen bestämde sig för att producera en film som skulle visas som diskussionsunderlag. Med filmen skulle man även kunna nå de föräldrar som inte kom till seminarier och debatter. De lyckades också få några manliga styrelsemedlemmar i föreningen att stödja idén. Kulturföreningens eget mediebolag Babylon engagerades i produktionen.

Ungdomarnas egna röster

Det var svårt att rekrytera ungdomar som ville vara med i filmen. De först utvalda hoppade av när de fick reda på vad som skulle diskuteras – de var rädda för de vuxnas reaktioner. Till sist kunde projektledningen rekrytera fyra gymnasielever som fick föräldrarnas medgivande att vara med.

Filmen består av ett inspelat panelsamtal. Genom den fick ungdomarna en egen röst som gav de vuxna inblick i deras upplevelser och känslor. Projektgruppen valde att gå för-

siktigt fram, att närma sig de brännande ämnena indirekt. Man hör i filmen att ungdomarna är försiktiga i sina svar. Under samtalet pratar de aldrig rakt ut om heder, men de diskuterar ungdomars olika villkor, lojaliteten till familjen, den assyriska/syrianska gemenskapen, kravet att göra rätt för sig och att inte skämma ut sin släkt – och jämställdhet.

Filmen blev startskottet för processen att bryta tystnaden och förnekandet. Filmvisningarna för Beth Nahrin kvinno-förening och Beth Nahrin kulturcenter fick önskad effekt, diskussionen kom igång. Många föräldrar förklarade att det var rädslan för rykten som hindrade dem att ge flickorna mera frihet, fastän de i själva verket ville det. Meningarna gick isär men slussen var öppnad. "Man kunde märka skillnader i attityder när vi träffades igen, redan efter den första diskussionen", berättar Behiye Hadodo som var samordnare för projektet.

Diskussionen om hederskulturens vara eller icke vara kom igång bland männen. En del sa att den inte finns bland kristna utan bara bland muslimer, medan andra menade att den finns bland assyrier/syrianer också, fast som en "hederskultur light". Ingen sade sig känna till hedersmord eller hedersvåld bland assyrier/syrianer. "Vad som är tvång behövde diskuteras – och man började i alla fall prata om hur man väljer sin partner och familjens inställning till det", säger Behiye.

Kyrkan och männen

Nästa steg i processen var att göra en riktig dokumentärfilm. Projektledaren och filmaren Nahrin Boyaci tillsammans med Rima Asmar och de övriga i projektgruppen lyckades hitta en ung kvinna och en ung man som båda

hade valt en livskamrat som deras familjer förkastade. I filmen berättar de anonymt om sina liv och de smärtsamma följderna av att bli kär i någon som tillhör en annan religion, som familjen aldrig kunde acceptera.

Att allt flera män inom föreningen stödde projektet var mycket viktigt för att lyckas. Med männens hjälp hittade projektgruppen respekterade nyckelpersoner inom det assyriska/syrianska kollektivet som ställde upp i filmen, bland andra en patriark (religiös ledare) och en socionom. De pratade öppet om heder och tog avstånd från all bestraffning och allt våld som var hedersmotiverat.

Också kyrkan stödde deras arbete och tyckte att frågorna var angelägna. Eftersom religionen är central för den syrianska identiteten var det av yttersta vikt att ha dem med i förändringsarbetet. I detta lyckades föreningen över förväntan. Filmen visades sammanlagt fem gånger, dels för medlemmar i föreningen men också för kommunanställda för att öka deras förståelse för problematiken bland unga assyrier/syrianer i Sverige. Ett enkelt studiematerial togs fram som stöd för alla som ville visa filmen och diskutera den i mindre grupper.

Ringar på vattnet

Med ett så bra material ville projektgruppen göra något mer. De ville nå fler, helst också familjer som lever för sig själva. Sådana familjer har främst kontakt med omvärlden via teve på det egna språket och de är ofta mer konservativa. Nästa drag blev att göra ett teveprogram. Efter flera månader av förberedelser och förhandlingar sändes filmen till sist i början av december 2008 via den arameiskspråkiga SoruyoTV. Filmen följdes av ett panel-

samtal och en öppen telefonsluss på två språk. Programmet visades på bästa sändningstid och med den mest populära programledaren som presentatör. Programmet blev en succé. Nästan alla som ringde in via telefonslussen och de i panelen tog avstånd från hedersvåld i dess olika former. Att forskaren Önver Cetrez, patriarken och andra viktiga personer från den egna gruppen deltog var betydelsefullt.

Projektets sista etapp blev dels att sprida erfarenheterna men också att genomföra konkreta insatser genom det nätverk som hade bildats i projektet, med tjänstemän från kommunen, lokala representanter för polis och skola, kyrkans representant och flera ideella aktörer. Under den sista delen av processen var statsvetaren Marlen Ablahad projektledare. Hon är själv en ung assyrisk/syriansk kvinna som vuxit upp i Södertälje och som arbetat några år med integrationsfrågor i kommunen.

Det måste vara någon inifrån gruppen

Det var på uppmaning av Länsstyrelsen som Beth Nahrin kulturcentrum sökte samverka med Södertälje kommun kring projektet. Redan från början fanns ett intresse från bägge sidor, men också hinder. Projektgruppen uppfattade kommunens krav på projektet som kontraproduktivt. De upplevde att de kommunanställda inte förstod hur känsligt området är, att de inte kunde ställa frågor som "Varför får inte din dotter vara lesbisk?" utan att dörrarna stängdes omedelbart. Det uppstod också skiljaktigheter kring hur fort man skulle gå fram. Ett konkret samarbete kom framför allt till stånd senare i processen.

En känslig punkt är att assyriska/syrianska familjer kan ha svårt ta till sig synpunkter från svenskar som de upplever som förmyndaraktiga. "Det är lätt hänt att de känner att 'Nu kommer de och vill att våra flickor ska göra så och så'. Men om samma åsikter kommer från de egna är det lättare att ta det till sig", berättar samordnaren Behiye Hadodo. Den mycket goda kännedomen som projektgruppen har om målgruppen och att projektsamordnaren var en respekterad person inom föreningen verkar ha varit avgörande för framgången. Projektledningen var mycket medveten om vikten av att inte trampa på ömma tår och att inte skapa konfrontationer. De kände sin grupp, förstod tankesättet och visste vad som var möjligt, när och hur.

Attitydförändringar är processer över tid. Enligt projektledningen måste man ge människorna tid, låta dem komma i sin egen takt. Projektet startade en diskussion, fick människorna att börja tänka och ställa frågor. Genom samarbetet med kommunen i projektets senare del lades också grunden till en lokal samverkan mot förtryck av flickor. "Det handlar om mänskliga rättigheter", säger Behiye.

Länsstyrelsen har beviljat Föreningen Beth Nahrin kulturcentrum sammanlagt 1 449 300 kr i bidrag för förebyggande insatser mot hedersrelaterat våld 2003–2009. Föreningen har själv medfinansierat insatsen med 1 169 000, framförallt i form av oavlönat arbetstid, egna arbetslokaler, tolkverksamhet och översättning av material.

Ungdomarnas fristad

Joana Ericson är föreståndare för Rumbagården, en fritidsgård i ett invandrartätt område i Nynäshamn. Hon startade 2005 ett projekt med syfte att arbeta med pojkars patriarkala attityder. Utmaningen var att hjälpa barnen att bli medvetna om sina attityder utan att de kände sig utpekade eller kritiserade – och sedan väcka deras lust till en förändring. Det var tufft. Men varken Joanna eller ungdomsledarna Danne och Rushid kunde föreställa sig att barnen skulle bli så otroligt engagerade i projektet. På bara några månader gjorde de en resa som berörde dem starkt och lämnade minnen för livet hos samtliga inblandade.

Förslaget kom från Rushid: "Vi gör en dokumentation. Vi gör något rollspel, intervjuar och så filmar vi", sade han som om det var den enklaste saken i världen. För att kunna förändra ungdomarnas attityder måste man först kartlägga hur de tänker här och nu, resonerade ungdomsledarna.

"Att få hålla på med film gör ungdomarna avslappnade och då är det lättare att man får ur sig det man vill säga, det naturliga", säger Joanna. "Det är ju själva känslan, man får direkt en flashback, hur det kändes, när man kollar på filmen. Det är ett bra sätt att närma sig, att se det *live*", tycker Danne som egentligen heter Daniel Antonio Nzinga och förutom att vara fritidsledare också är musiker.

Läger – ett första steg

Joana, Danne och Rushid ordnade först ett läger för flickor och pojkar, var för sig. De visste att ungdomarna ofta kände sig friare utanför sin vardagsmiljö. Deltagarna var mellan 13 och 17 år. Under vistelsen fick de planera sketcher och spela rollspel utifrån temat hedersrelaterat våld mot kvinnor och flickor. Efteråt diskuterade de. Ungdomsledarna presenterade projektet och berättade att det skulle avslutas med en gemensam skidresa till Sälen. Ungdomarna lovades även gratisbiljetter till Gröna Lund. "Man måste alltid ha en morot", resonerade ledarna som kände sina ungdomar.

Projektgruppen ordnade en tjejkväll och en killkväll i veckan. Teman var flickors och pojkars olika sätt att vara, hur man behandlar varandra, hur de tänker kring sin familj, sin framtid, sina möjligheter. Och självklart pratade de också om familjens "rätt" att använda bestraffning om ungdomarna inte sköter sig som familjen vill. Joanna var diskussionsledare i tjejgruppen och killgruppen hade Danne och Rushid, men Joana satt också med ibland. Till en början lyssnade hon bara men sedan märkte hon att det var bra för många av pojkarna att samtala med en kvinna som är i deras mammors ålder men kanske inte alls tänker som dem.

Vad skulle du ha gjort?

Ledarna använde sig av rollspel, påståenden och tidningsurklipp som underlag för diskussionerna. De beskrev olika

situationer och frågade: "Om det här skulle hända, hur tänker du då? Vad skulle du ha gjort?". Då kom det fram: "Så här är det hemma hos oss..." Alla träffar dokumenterades med videokamera. Sen tittade de tillsammans på det som hade spelats in och diskuterade det.

Att pojkarna fick spela flickroller och tvärtom bidrog till att barnen fick ökad förståelse för varandras situation. Att de också fick spela rollen både som mamma och pappa väckte många samtal kring föräldrarnas situation, deras krav och förväntningar på sina barn och om våld inom familjen. Att syskonpar deltog öppnade för att diskutera bröder som vaktar sin syster.

Identitet och familj

Många samtal handlade om ungdomarnas tankar kring identitet och att bilda familj med någon som inte tillhör samma religion eller etniska grupp. Danne berättar att pojkarna kunde fråga rätt känsliga saker, till exempel "Varför heter du Daniel för? Du är ju afrikan.", "Är du kristen eller muslim?". Så måste han berätta om sin bakgrund.

Grupperna diskuterade också killarnas krav på den de skulle dela sitt liv med. Är det rätt att ställa sådana krav? Varför det? Joana satt med flickorna vid köksbordet och de formulerade frågor som de ville ställa till pojkarna. Frågorna sattes upp på kylskåpsdörren. Sen när det var killkväll fick pojkarna svara på dem. Och de i sin tur skrev frågor till tjejgruppen. Och så filmades allting. Sen fick de titta på filmerna tillsammans och samtala.

Tuffa samtal

Ledarna var väldigt tydliga och raka i sina samtal med ungdomarna. Delvis på grund av att kunskaperna i svenska var begränsade hos några av dem. "Ju mera ord, ju mera pedagogik desto svårare för dem att förstå", säger Danne. Man väjde inte för att ta starka exempel och hårbärgera laddade diskussioner. "Det var tufft. Ibland var man helt slut efteråt. Vi fick bjuda mycket på oss själva för att skapa trygghet i grupperna", säger Joana. Ledarna ställde en massa frågor och gjorde påståenden, men de fick mot-hugg och fick förklara hur de tänkte och varför.

Joana anser att de unga manliga ledarna gjorde en jättestor insats. Det var tydligt att ungdomarna uppskattade möjligheten att få konfrontera de vuxna, men också att få bli lyssnade på, få ärliga svar och att deras åsikter och tankar togs på allvar.

I takt med att projektet framskred blev sammanhållningen starkare. Det var bra att ungdomsledarna hade tillgång till handledning. Joana gick dessutom en utbildning i Aggression Replacement Training under projekttiden, vilket förstärkte projektgruppens förmåga att ta tag i det svåra och diskutera våldet.

Dialog med de vuxna

Joana har även informerat och haft samtal med ungdomarnas föräldrar för att deras barn skulle få vara med i projektet. Särskilt mammorna var positiva. Många mammor verkade själva vilja ha ett friare liv. Ingen av föräldrarna protesterade i alla fall. Som avslutning på projektet

reste de ett par dagar till Sälen. Där pratade de om vad de tyckte om projektet och vad de fick ut av det. Alla utom en flicka fick tillåtelse av sina föräldrar att åka.

Framgångsfaktorer och framtiden

"Relationen till ungdomarna är A och O. Har du inte feeling, den där känslan att ungdomarna litar fullständigt på dig, då går det inte, då misslyckas man", tycker Joana. Hon beskriver Rumbagården som en speciell fritidsgård, där det är en väldigt puls. Ungdomarna känner sig hemma, fixar te, sitter och pratar. De kommer och frågar om sina sjukdomar. Till och med kärleksbrev har hon fått hjälpa till med. "De kommer verkligen fram och lägger ut ett 'hjälp mig'", säger hon. Det är också en fråga om förtroende. Samtliga ledare har invandrarbakgrund. Danne och Rushid har själva vuxit upp i området. "Att vi har en historia i området och känner deras äldre syskon och deras vänner hade jättemycket betydelse. De känner någon slags trygghet, det är tillit. Man skulle inte vara lika öppen med en svensk", säger Danne.

"Man måste fortsätta att jobba med de här kidsen och öppna deras ögon, liksom få dem att börja tänka, för man märker att de håller starkt på sin åsikt, de har ett starkt tryck på sig att inte svika. Det tar ett år bara att komma fram till och förstå hur de tänker. Som fritidsledare finns man där för kidsen. Det är bara här som de kan komma och slappna av, bara vara. I skolan ger läraren en fast struktur, det finns inget utrymme att prata ut. Till fritidsgården kommer de för att de vill det. Man märker att de känner sig hemma och vill vara här", säger Danne.

Projektet finansierades av Länsstyrelsen i Stockholms län med 90 000 kr och pågick under ett år. Huvudmannen Unga Örnar medfinansierade projektet med motsvarande summa. Rumbagården lades sedan ner. Personalen och ungdomarna flyttades till en större kommunal fritidsgård för ungdomar från flera områden. Där fanns inte förutsättningar att fortsätta med projektet. Men många av ungdomarna som slutat på fritidsgården kommer spontant och hälsar på och pratar med Joana och Danne som finns kvar.

Lika villkor, fyra familjer

Socialekreterarna Gunilla Zaccheus och Liisa Johansson arbetade på öppenvårdsenheten i stadsdelen Hässelby-Vällingby i Stockholms stad. Till verksamheten hänvisades ungdomar och familjer med sociala problem. Med stöd av sin chef Ann-Katrin Sundman valde Liisa och Gunilla att 2007 lämna den etablerade strukturen och gå familjerna till möttes i deras vardag, dela den med dem och försöka se vad de såg. De var samtidigt tydliga med vad de själva tyckte och stod för. Det gällde att skapa en relation grundad på ömsesidig respekt. Det var en tuff utmaning som gav utdelning. Trots djupliggande värderingar kring släkt och heder vågade mammorna i familjerna göra dramatiska avsteg från traditionerna när de insåg att det behövdes för att värna om döttrarnas rättigheter.

”Hemma-hos” är ett gammalt familjeterapeutiskt arbetsätt inom socialt arbete, men att tillämpa det för att förebygga hedersrelaterat våld var nytt för Liisa och Gunilla. När de aktuella familjerna remitterades till Familjecentralen var det bakomliggande hederstänkandet inte tydligt. Den remitterande instansen hade bedömt att familjerna bara behövde ett allmänt socialt stöd.

Liisa och Gunilla ville testa ett mera aktivt arbetsätt och få bättre kännedom om familjesystemet. ”Vi utgick från Marta Nussbaums teori om de mänskliga behovsfunk-

tionerna. Vi strävade efter att skapa en förtroendefull relation, att få till stånd en ömsesidighet och att kunna diskutera existentiella villkor”, berättar de.

Metoden var att göra saker tillsammans med familjerna, i första hand med mammorna och barnen. I två av familjerna fanns ingen närvarande pappa. Genom konkreta situationer hos familjerna fick de en ökad insyn i familjedynamiken och i värderingarna bakom familjemedlemmarnas handlingar. “Det blev helt annorlunda att jobba i hemmiljö och försöka lösa konflikterna där. Vi såg hur samspelet fungerade”, säger Gunilla.

Svenskar bryr sig inte om sina barn

Dessa föräldrar delade många invandrade familjers missuppfattning om att svenskarna inte bryr sig om sina barn och att svenska barn inte har några regler. Familjernas kunskap om den svenska synen på jämställdhet, barnuppfostran och föräldraskap var mycket bristfällig. I vardagen hade de ingen riktig kontakt med svenska familjer. Lisa och Gunilla bjöd mammorna till Familjecentralens föräldrautbildningar. Där fick de träffa föräldrar med olika etnisk bakgrund, inklusive svensk. Kontakterna och diskussionerna ökade mammornas förståelse för det sammanhang de lever i.

Socialekreterarnas arbete var inte lätt. Det gällde att vara ett stöd för mammorna, samtidigt som de stod på ungdomarnas sida och dessutom bejakade den svenska

lagstiftningen. Det ställde stora krav på socialarbetarnas professionalitet. När de fick höra från en mamma att “det svenska samhället vill göra flickorna till horor” måste de hitta ett sätt att bemöta det utifrån hennes utgångspunkt. “Ibland har det varit svårt. Men det gäller att inte gå i gång. Vi vet att mamman vill sin dotter väl och utgår från sina traditionella värderingar. Vi kommer in med de svenska. Vi måste vara tydliga med vår ståndpunkt samtidigt som vi inte kan säga rakt ut: Det här gäller i Sverige!”, säger Liisa.

Ambivalensen

Mammorna var mycket ambivalenta: “Man kunde se att de tog ett steg framåt, sen två steg bakåt”, säger Liisa. En mamma lät sin dotter ha en pojkvän, men ville absolut inte berätta det för pappan. I en annan familj blev den 16-åriga dottern förlovad under en resa till ursprungslandet. Släkten tryckte på och mamman som var änka gick med på arrangemanget. Hemma i Sverige vågade flickan backa. Till sist gick mamman med på att upplösa förlovningen och åkte tillbaka och återlämnade förlovningsmyckena som flickan hade fått av mannens släkt. Lisa och Gunilla stödde henne väldigt mycket så att hon vågade ta steget och markera att det är hon som är mamma och som bestämmer.

En mamma i en stor familj kom i konflikt med sin man på grund av dotterns uppförande. Hon skuldbelades av hela den manliga delen av släkten. “Hon gick mellan släktingarna och försökte förklara. Situationen förbättrades inte och till sist skilde hon sig. Hon hade förstått att hon kan stå på egna ben och ha ett bra liv”, berättar Liisa.

Bröder

Samtalen var mycket behovsstyrda. Gunilla och Liisa hade såväl enskilda samtal med mammorna och flickorna som familjesamtal. De försökte lyssna på alla, men papporna deltog inte i så många samtal. Pojkarna i familjerna började ringa och fråga efter hjälp. En mycket ung pojke hade ansvaret att kontrollera både sin storasyster och mamma. Uppdraget kom från farbröderna i ursprungslandet. I två fall kopplades en kvalificerad manlig stödperson in.

Socialekreterarna hade redan i börjat av projektet uppmärksammat behovet av insatser för pojkar och unga män i området och ville starta en killgrupp. Stadsdelen anlät Fryshusets projekt "Sharafs hjältar" för att bygga upp en verksamhet för pojkar i området, men det blev inget av det.

Stödresurser

Gunilla och Liisa var sedan tidigare kontaktpersoner för de skolor som familjernas barn gick i så det samarbetet var redan etablerat. Ett nytt samarbete skapades med Gränslös vänskap, ett resurscenter för kvinnor i området som erbjöd svenskundervisning och olika aktiviteter i syfte att bryta kvinnornas isolering. Projektet hade även kontakt med den iranska socionomen och människorättsaktivisten Amineh Kakabaveh som träffade mammorna och flickorna några gånger. Föräldrarna hade förtroende för henne, de kände till henne och hennes arbete via teve och persisk radio. Det var viktigt att hon kunde bekräfta och stärka det som socialekreterarna hade sagt och stod för.

Bidraget som beviljades av Länsstyrelsen användes för att få tid att göra saker tillsammans med familjerna. Liisa tänker på de unika möjligheter som arbetssättet skapade, till exempel när de ordnade en sommarutflykt: "Tänk bara hur många barn och familjer det var som gjorde eld, bakade bröd, sjöng och åt tillsammans en vacker sommarkväll. Bara en sådan situation, vilket tillfälle att närma sig familjerna, eller hur?"

Familjen ihop?

Liisa och Gunilla menar att om det finns mycket konflikter inom en familj och om familjens bästa sker på bekostnad av flickornas välmående – då måste de ta ställning för flickorna och bortse från familjens behov.

När de jobbade med ett par flickor som hade blivit placerade i ett skyddat boende var inte deras syfte att se om familjen kunde förändras så att flickorna med tiden kunde komma hem. Syftet var istället att de skulle ha kontakt med varandra. I början sa föräldrarna: "De är inte mina barn längre. Jag vill inte se dem." Liisa och Gunilla tycker att det är viktigt att man ser att barnen mår jättedåligt och föräldrarna också. Kan de ha kontakt med varandra mår alla bättre, framförallt flickorna.

Tankar vid projektets slut

Avslutningsvis gör projektledarna följande reflektioner om projektet: "Vi har inte mött något motstånd under projektiden, men svårigheterna kommer nu. Tiden för

förebyggande arbete har krympt. Om vi skulle få fortsätta så skulle jag vilja satsa mera på bröderna och på samhällsinformation, information om mänskliga rättigheter. Hos de pappor som vi har träffat sitter värderingarna väldigt hårt. När det gäller de unga familjerna med föräldrar som är födda på 80-talet är det en annan sak. Båda föräldrarna har varit med i föräldragrupper. Där känns det väldigt hoppfullt”.

Projektet ”Lika villkor” beviljades 400 000 kr i bidrag av Länsstyrelsen i Stockholm och pågick under 1,5 år. Stadsdelsnämnden medfinansierade projektet med motsvarande summa. På grund av omorganisation inom stadsdelen kunde inte projektet fortsätta just då.

Stadsdelsnämnden ansökte om och beviljades nytt bidrag av Länsstyrelsen 2010 för förebyggande arbete med familjer som lever med hedersrelaterade normer. Det projektet är pågående.

Vi känner våra landsmän...

Irakiska kommittén för kvinnors rättigheter (IKKR) bildades 1994 av fem kvinnor som hade arbetat mot hedersvåld och för jämställdhet redan i Irak. Väl i Sverige insåg de snabbt att arbetet behövdes också här. IKKR började arbeta med opinionsbildning och att ge stöd till utsatta flickor och kvinnor – och blev då anklagade för att vilja förstöra för familjerna. Det var grunden till det expertteam som föreningen bildade 2004–2005 med stöd av Länsstyrelsen i Stockholms län. Idag driver föreningen en egen kvinnojour och deras expertteam efterfrågas av både unga kvinnor och familjer, både som rådgivare och som medlare i konflikter. Dagligen hjälper föreningen väldigt många flickor och kvinnor, även om det kan innebära tuffa möten med släktingarna. Expertteamet arbetar också med familjer i ett tidigt skede och lyckas med att förebygga våld och övergrepp.

“Vi känner våra landsmän, vi vet precis med vilka familjer vi kan ha en mjukare linje, söka en dialog med och vilka vi måste vara tuffa och bestämda mot. Vi står på oss även om några blir jätte arga på oss. Vi har kämpat för frihet och rättvisa hela livet så vi är vana. Vi märker också när man måste agera direkt och förstår hur, så att inte flickan utsätts för ännu större fara”, säger Halala Rafi som är verksamhetsledare på IKKR och ledare för expertteamet.

Expertteamet

Teamet består av fyra kvinnor och en man som alla talar minst två språk var. De hade som första delmål att bedriva en uppsökande verksamhet och fungera som en länk mellan myndigheterna och familjerna och göra sig kända som en resurs. Därefter skulle teamet driva ett intensivt upplysnings- och attitydförändringsarbete bland kurdisk-, arabisk- och persisktalande familjer. Parallellt skulle teamet erbjuda sin kompetens till myndigheter i deras kontakt med utsatta flickor, kvinnor och familjer. Halala försörjde sig som tolk, någon annan i teamet var lärare i svenska skolan. De visste hur myndigheterna arbetar.

Teamet tog god tid på sig att fördjupa sin kompetens för uppgiften. De träffades regelbundet för att diskutera och stämma av vad de själva tyckte och kunde stå för, för att läsa och utbilda varandra, göra studiebesök, skapa kontakter och bli väl sammansvetsade som ett team. De diskuterade strategin och kom överens om ett arbetssätt och en arbetsstruktur. De delade upp ansvaret för de olika delarna av uppdragen sinsemellan. Eftersom samtliga deltog vid sidan av sina ordinarie arbeten tog teambildningen nästa hela det första året.

Det konkreta utbudet

Det är via IKKR:s hemsida som teamet har spridit information om sin verksamhet. Den hjälpsökande kan ta kontakt via telefon eller e-post och får då träffa någon från teamet som bedömer hjälpbehovet och vilken kapacitet föreningen har att hjälpa henne. I första hand erbjuds rådgivande samtal. Teamet kan också agera ombud i kontakter med

myndigheter – socialtjänsten, polisen eller skolan – om flickan eller kvinnan ber om det. Någon i teamet kan också träffa kvinnans släkt vid behov. Om situationen är akut ordnar IKKR ett tillfälligt stöd och boende.

IKKR bedriver samtidigt en omfattande opinionsbildande verksamhet bland familjer från Irak, Iran och Turkiet genom seminarier, information och familjeträffar. Också män är inbjudna. Det tog dock tid att nå dem. En del män kom, andra inte. Att ha en manlig medarbetare i teamet visade sig vara viktigt. För misstänksamma män är hans förtroendekapital större än kvinnornas och i problematiska kontakter kan teamet välja att ha den manliga medlemmen med i samtalet.

Medlare

”I början koncentrerade vi oss bara på kvinnorna, inte på hela familjen”, säger projektledaren Halala Rafi. Men under arbetets gång ändrades synsättet. Teamet började titta på familjen som helhet och på flickans/kvinnans nätverk. Där försökte de hitta en nyckelperson att prata med. Teamet lyckades ofta skapa en dialog, fick en medlarroll och blev en sorts tredje part. Familjerna litade på att de tänkte på hela familjens bästa. I vissa fall bygger IKKR nya nätverk runt familjen.

Stor efterfrågan

Teamet hade till en början hela Stockholms län som uppdragsområde. Familjer och kvinnofridsaktivister från andra län hörde också av sig och ville ha teamets hjälp.

IKKR hade ett stort kontaktnät med frivilligorganisationer som jobbade med liknande frågor både i Sverige och utomlands. Halala var ofta inbjuden som debattör och föredragshållare. På så vis spreds informationen om teamet mycket snabbt. Men de hade inte resurser att möta upp en så stor efterfrågan. De kunde inte vara överallt. De hade inte ens en egen lokal och teammedlemmarna arbetade mestadels oavlönade på sin fritid. En av medlemmarna hoppade av.

Första mellanlandningen

I slutet av 2006 fick organisationen tag i en lokal, en liten källare på Södertörn. Den invigdes med ett seminarium och en buffé. IKKR uppvaktade socialtjänsten i Södertörns kommuner och även ett par lokala kvinnojourer. Intresse för vad teamet kunde erbjuda ökade. Expertteamet fick agera kulturtolkar och brobyggare mellan flickorna/kvinnorna och de sociala myndigheterna – och ibland rent av som språktolkar. Det hände också att aktörer hänvisade utsatta direkt till IKKR. Men någon ersättning för insatserna blev det aldrig. Om IKKR förde det på tal tog den remitterande instansen i regel tillbaka ärendet och avbröt samarbetet.

Hitta hem

Hösten 2007 flyttade IKKR till en större lokal i Järfälla kommun, nu på markplan och med egen ingång. I och med det har organisationen fokuserat och begränsat sitt arbete. Man vänder sig i första hand mot de boende i Järfälla och i viss uträkning också till familjer i Upplands-Bro.

Vid flytten till Järfälla tog IKKR kontakt med socialtjänsten, skolan, Kvinnojouren Stina, Tjejjouren, Kvinnomottagningen och Ungdomshuset och inbjöd dem till samverkan. Det har nu utvecklats till nya projekt kring förebyggande insatser mot hedersrelaterat våld i direkt samarbete med skolorna. I sin lokal har IKKR dessutom ett välbesökt öppet hus för skolelever på eftermiddagarna samt seminarier och sociala aktiviteter för familjer under helgerna. Under 2009 konkretiserades ett samarbete med socialtjänsten i Järfälla kommun genom ett gemensamt ettårigt projekt. Sedan 2010 får IKKR också ett litet verksamhetsbidrag från kommunen. Verksamheten har nu formaliserats som en kvinnojour: Kvinnojouren NINA.

Reflektioner och lärdomar

”Det viktiga är engagemang, erfarenhet samt kunskap om kulturen, traditioner, religionen och familjestrukturen. Man måste också veta hur man tar kontakt med ungdomar, gamla, kvinnor och män. Det är en konst att kommunicera med dem”, säger Halala. Just nätverkets betydelse kan inte underskattas. Expertteamet ser till att någon av dess medlemmar deltar i alla viktiga sociala sammanhang. Här är tidsaspekten i projektet betydelsefull. ”Att skapa en plattform, bli en erkänd och förtroende-givande aktör tar tid, det går inte på en projektperiod på ett år”, säger Halala. Expertgruppens medlemmar är nu kända och respekterade. De har människornas förtroende, öppna kanaler och en lång telefonlista.

Länsstyrelsen har bidragit till finansiering av IKKR:s förebyggande arbete mot hedersrelaterat våld 2003–2009 med sammanlagt 1 202 750 kr. Föreningen själv har medfinansierat insatsen med sammanlagt 752 760 kr i form av oavlönad arbetstid, egen tolkverksamhet samt finansiering av lokalhyra i samverkan med andra verksamheter och projekt.

Vidga barnens livsutrymmen

Föreningen Barnen Först i Stockholm har arbetat ideellt i fyra år med att vidga ungdomarnas möjlighet till egen fritid och livsutrymme. Projektledaren Afsaneh Vahdat hade mött flertalet invandrade familjer som levde helt isolerade från majoritetssamhället. Deras traditionella värderingar hade till och med stärkts efter flytten till Sverige. Deras flickor fick inte delta i idrottsverksamhet i skolan. Men vad gör man om föräldrarna själva inte ser det som ett problem och inte tycker att de behöver hjälp? Föreningen Barnen Först fick en idé om ett annorlunda sätt att jobba. Idag ingår cirka 100 föräldrar i projektet. Även pappor ställer upp som idrottstränare för könsblandade grupper av ungdomar, något som för fyra år sedan var för dem helt otänkbart.

Afsaneh började tillsammans med föreningens ordförande Karim med att knacka dörr hos några familjer i Botkyrka. De möttes med misstänksamhet: "Vilka är ni?" De tog tid på sig att visa att de inte var emot föräldrarna eller ville kritisera dem. Och de väckte ett samtal om föräldraskapets svårigheter och ungdomarnas hälsa och livsvillkor. Tre familjer gick så småningom med på att deras tonårsdöttrar fick delta i pingisträffar som var gemensamma för pojkar och flickor som Afsaneh och Karim organiserade. Djungeltelegrafan spred nyheten och snart dök andra ungdomar upp som ville vara med och som berättade om flickor som inte fick delta för sina föräldrar...

Idrott och fester som strategi

För att avdramatisera att tjejer och killar gör någonting tillsammans valde Afsaneh att börja med idrott. Hon var noga med att bjuda in *hela* familjen. Så började de beslöjade flickorna att dyka upp med sina föräldrar som var nyfikna och hade hört talas om Afsaneh och Karim.

Så småningom växte tilliten och föräldrarna lät ungdomarna komma själva. Efter ett halvt år var det bara ett par pappor som satt och tittade på. Man började också spela volleyboll. Gruppen bestod nu av ett 15-tal ungdomar, inklusive en pappa som ville delta i spelet varje gång. Sammantaget ordnade föreningen tio idrottsträffar under 2007.

Initiativet till fester kom från ungdomarna. När föreningen började ordna fester med musik och dans möttes även det med misstänksamhet från en del föräldrar. Men så småningom kom familjerna. För några av flickorna var det första gången de umgicks med pojkar.

Så här berättade Afsaneh efter ett år med projektet: "De fick dansa. En del av tjejerna de skämdes, för att det var så ovant från början. Det finns fortfarande en del som inte dansar men det är jättekul att de får vara med... Jo, när deras föräldrar inte kommer, då kan man se att de börjar dansa lite grann..."

Seminarier, studiecirklar och närradioprogram

Cirkelträffarna växte fram ur idrottsverksamheten. Ledarna föreslog att föräldrarna och ungdomarna skulle träffas och prata tillsammans om olika teman. De började med att diskutera ungdomarnas problem i det nya samhället. Varje möte hade ett nytt ämne. Till träffarna bjöd projektledaren också in några familjer som gav sina ungdomar en annan frihet.

"Jag tycker att de inbjudna familjerna som gav sina ungdomar mer frihet gjorde ett bra jobb, för de var väldigt försiktiga. De visste att man inte ska säga vad som helst och att man måste ta ett steg i taget. Jag tycker att de familjerna hjälpte processen jättemycket", säger Afsaneh.

"När flickorna ville att man skulle diskutera slöjan blev diskussionerna väldigt heta. Vi sa inte att de var flickorna som ville diskutera det. När jag under diskussionen till sist sa vad jag tycker så sa en pappa att han aldrig skulle ha kommit om han hade vetat det. Han kallade mig för hora men kom senare och bad om ursäkt. Jag tror att hela den dagen och diskussionen påverkade den pappan också", berättar Afsaneh.

I samarbete med ABF och Sensus ordnade Föreningen Barnen Först sammanlagt fem öppna seminarier om heders- och kvinnorättsfrågor per år. Föreningen samarbetade också med Iranska flyktingrådet och har haft en egen tid i den persiska radiokanalen Hambastagi vilket har gett verksamheten vidare spridning.

Nästa steg: jämställdhet i hemmet

Projektet ordnade sommar- och höstläger för familjerna i projektet. Deltagarna själva ansvarade för matlagningen och varje team bestod av två män och två kvinnor. Äkta makar fick inte jobba tillsammans. Alla skulle hjälpas åt. Afsaneh berättar: "Det var hemskt för papporna. De ville inte gå med på det. 'Varför ska vi laga mat?', sade de. Men det gick bra. Alla män – de putsade, dukade, de gjorde allt. Och mammorna var så glada, så glada. Nästan alla familjer frågade: När är nästa läger?"

Därefter har föreningen ordnat sommar- och höstläger varje år. Antalet familjer som deltar har ökat stadigt. Också under lägervistelsen kan samtal om jämställdhet och ungdomarnas rättigheter föras utifrån mycket konkreta situationer som uppstår där. Ungdomarnas synpunkter möts med samma respekt som de vuxnas och öppna diskussioner om laddade teman där motiv, känslor och synpunkter får ventileras tycks påverka samtliga involverade i positiv riktning. När hela familjer är med är också de äldre i familjen och de yngre syskonen med.

Reflektioner kring resultaten

Projektledaren Afsaneh tror att hennes bakgrund har varit viktigt i arbetet. Hon är iranska och flykting. De deltagande familjer har varit mestadels kurder. För att öka förtroendet och förstärka jämställdhetsperspektivet valde hon

att i projektet involvera föreningens manliga ordförande som är kurd. "De ser att vi jobbar ihop och att vi respekterar varandra. Vi visar i praktiken att män och kvinnor har lika värde", säger hon.

Fördelen med att ha samma bakgrund som deltagarna är också att man kan ta upp kontroversiella ämnen och vara rätt tuff utan att genast bli diskvalificerad. "Jag tror inte att någon svensk vågar prata med familjerna som jag gjorde. För att då skulle hon eller han bli stämplad som rasist", tror Afsaneh, som vet att många personer i dessa familjer har upplevt etnisk diskriminering i Sverige.

"Det är kanske första gången jag får så mycket feedback i arbetet. Hela tiden ser jag resultat. En flicka fick redan första året ta bort sin slöja och det är ett jättestort steg. Jag grät av glädje och hon är så tacksam. Hon tycker att hela hennes liv har förändrats", berättar Afsaneh.

Erfarenheterna på lägret gjorde män och kvinnor lite mera jämställda. Männerna berättade att om de deltar i hemmets arbete med sina fruar så är de mera nöjda och kommer varandra närmare.

Framtiden

Arbetet fortsätter. Till familjeträffarna inbjuds föreläsare som gör en kort inledning som underlag för diskussioner som hela familjerna deltar i. Också idrottsaktiviteterna och festerna fortsätter. Idag får ungdomarna lov att komma till festerna utan att föräldrarna alltid följer med. Att projektet har fått fortsätta under flera år har varit viktigt för att bygga upp stabilitet och förtroende. Även några afghanska familjer har börjat besöka sammankomsterna.

Föreningen önskar sig bättre ekonomi för att kunna skaffa en lämplig lokal i närheten av familjerna för att underlätta de spontana kontakterna med dem. Som det är nu måste föreningen hyra lokaler tillfälligt, på olika håll, för sin verksamhet. Och självklart så skulle det vara skönt att ha råd att arbeta med projektet på betalt arbetstid, inte som nu när man får jobba med det utöver det heltidsarbete man har för att försörja sig.

Länsstyrelsen i Stockholm har beviljat Föreningen Barnen Först i Stockholm sammanlagt 375 000 kr i bidrag för sitt förebyggande arbete mot hedersrelaterat våld 2006–2008. Föreningen har medfinansierat projektet med motsvarande summa i form av projektledarens och andras oavlönade arbetstid.

Mandeerna tror på en Gud med Johannes döparen som dess viktigaste profet. De har levt som en religiös minoritet i Södra Irak. Mandeernas diaspora har ökat stort under de senaste 20 åren. Man räknar att det finns mellan 50 000–60 000 mandeer i världen, men siffran är mycket osäker. Den mandeiska läran förespråkar icke våld, respekt för allt levande, jämlikhet och jämställdhet men mandeerna påverkas också av den omgivningens dominerande uppfattningar om familj, könsroller och heder.

Konsten blev vägen och vägen en konst

I Sverige finns för närvarande cirka 4 000 mandeiska flyktingar. Mandeerna, en mer än tvåtusenårig religiös minoritet, måste hålla ihop för att överleva. Men mandeiska ungdomar i exil söker gemenskap och påverkas av jämnåriga utanför det egna samfundet. Motsättningar mellan föräldrar och ungdomar har därmed ökat. Våld förekommer inom familjer vilket står i stark motsättning till mandeernas jämlikhets- och ickevåldslära. Mandeiska samfundet och Mandeiska föreningen beviljades projektbidrag 2006–2009 för att utveckla sätt att värna om ungdomarnas rätt till ett gott liv i Sverige och samtidigt förebygga splittring och våld inom familjen. De kom en bra bit på väg.

Projektgruppen har bestått av Sadi Sadoon, internationellt känd människorättsaktivist och före detta ordförande för Madeiska Samfundet och Mandeiska föreningen i Stockholm, Nadia Alsaleem, Asfar Almajed med flera medlemmar. De har investerat mycket av sin visdom, engagemang och kreativitet samt mycket goda kunskaper om mandeernas historia och värdegrund för att komma på det bästa sättet att närma sig laddade frågor.

Känsliga ingripanden

Hedersmord förekommer inte, enligt Sadi Sadoon, men hos socialtjänsten i Sverige har mandeiska flickor varit aktuella efter hot och övergrepp som bottnar i familjens behov att styra deras umgänge och kontrollera deras sexualitet och val av livspartner. Det har hänt att ungdomarna revolterar mot familjens kontroll och begränsningar genom att inleda relationer med andra ungdomar som lever destruktivt, vilket lett till fler problem inom familjen men också till andra problem som föranleder socialtjänstens ingripande.

Att mandeerna alltid har levt som en minoritet mellan starka kristna och muslimska grupper har ökat deras strategiska förmåga till funktionell anpassning i nya situationer. Men det har också utvecklats något som är gemensamt för alla som kommer från samhällen där minoriteter förtrycks och det inte finns ett trygghetssystem likt det svenska; att man hjälper varandra, löser problemen inom gruppen och vet att det inte finns mycket gott att hämta hos myndigheter. Familjen visar inte, än mindre diskuterar, sina problem med utomstående.

I sin ansökan om projektbidrag angav föreningen att syftet med projektet är att främja integrationen med det nya landets värderingar och förebygga problem genom att motarbeta förtryck, diskriminering och all typ av våld, speciellt i hederns namn.

Att öppna nya dörrar och vidga vyerna

Det mandeiska samfundet och Mandeiska föreningen i Stockholm är en organisation med många högutbildade medlemmar. Det finns bland medlemmarna en stark tradition och ett intresse för kulturskapande. De värnar om sitt kulturella arv i form av konst, musik, vetenskap och litteratur.

Projektets ingång blev att ordna konstutställningar och konserter med kända artister. Inom ramen för aktiviteterna kunde också föreläsningar om mänskliga rättigheter, integration, jämställdhet, barnuppfostran, hälsa och psykologi hållas. Föreläsningarna följdes av diskussioner. Deltagarna var i olika åldrar och antalet växte med tiden till 50–90 personer per gång.

Enligt Sadi Sadoon uttalade sig kvinnorna alltid positivt om jämställdhet likaså en del män. "De som är negativt inställda uttalar sig inte på mötena", säger Nadia. "Många har dubbelmoral, men att de kommer och lyssnar, det är bra", kommenterar Sadi.

Nadia och Sadi kan inte bedöma om det har skett en generell attitydförändring kring frågorna, men inte heller har de noterat ett motstånd. De som kommit en gång kommer nästan alltid tillbaka nästa gång som föreningen bjuder in och ibland tar de med sig en person till. Ofta kommer hela familjen, ungdomarna är också med.

Ta hand om de egna problemen

Den andra delen i projektet var socialrådgivning och familjerådgivning för samfundets medlemmar. Uppgiften var att "lösa upp problemen som dyker upp inom familjerna för att förebygga våld och hjälpa familjen att leva i det nya samhället".

Rådgivningsgruppen bestod av två vuxna och en ungdom som tog emot familjer och individer två dagar i veckan för samtal. De vanligaste problemen handlade om våld mellan makar, föräldrars motstånd mot att dottern hade en pojkvän, barnens problem i skolan och vårdnadstvister. Familjerna ville inte blanda in de sociala myndigheterna utan lösa problemen själva.

Rådgivningsgruppen blev ett viktigt och framgångsrikt instrument i konflikthanteringen. Under de tre år som projektet löpte träffade gruppen 25 familjer som hade problem med sina barn och 21 familjer med problem mellan makarna. Rådgivarna kunde ofta bidra till en lösning av konflikterna och följde upp kontakterna under längre tid. Det innebar att varje kontakt tog mycket tid i anspråk, men också energi att ta hand om de problem som lades fram.

I början fokuserade föreningen sitt arbete på frågan "Hur ska man utöva sin religion och följa sina traditioner i det nya landet?". Med tiden flyttades fokus till andra frågor om livet i Sverige och hur man ska uppfostra sina barn i det nya landet. Och rådgivarna har varit tydliga med sin uppfattning att om man bor i Sverige kan man inte förbjuda sina barn det som är tillåtet och accepterat här. Rådgivarna har också bjudit på egna konkreta erfaren-

Mandeiska Samfundet och Mandeiska föreningen drev projektet 2005–2008. Länsstyrelsen bidrog med sammanlagt 150 000 kr till projektets finansiering. Föreningen medfinansierade insatsen själv med motsvarande summa i form av framför allt oavlönade arbetstimmar. Med ett snabbt ökande antal mandeier i Stockholm, ökade också efterfrågan på stöd och socialrådgivning. Projektgruppen, som var och en arbetar heltid med annat för att försörja sig, orkade inte fortsätta.

heter – och svårigheter – med att försöka vara en god förälder i Sverige och hur de har lyckats med det och behållit sina barns förtroende. "Även om man ibland inte gillar det barnen gör, så vill man inte förlora sina barn, eller hur?" brukar Sadi säga till andra föräldrar och får oftast deras medhåll.

Era barn, ja, men de är också mina barn

Av Rinkebys cirka 16 000 invånare är 5 000 ungdomar. 86 procent av invånarna har sin bakgrund utanför Europa. Hit kommer många nyanlända som efter en tid flyttar vidare. Men det finns också familjer som stannar kvar och trivs. Områdets Folkets hus har alltmer öppnat sin verksamhet för barn och unga. "Här ska vi vara", sa en dag några killar till föreståndaren Björn Gardarsson. Det var pojkarna som kom men de förde också flickornas talan, deras utsatta situation var en viktig fråga för allesammans. Det blev starten till ett projekt som väckte kraftigt motstånd och agerande bland många vuxna, men som bland annat utmynnade i produktionen av hiphoplåten "Syster" där ungdomarna tar tydligt avstånd från hedersrelaterat våld.

De somaliska ungdomarna som utgör en majoritet i området är ofta hårt hållna av vuxna som slår vakt om traditionella värderingar och har svårare att öppna sig för nytt och främmande. Många familjer är misstänksamma mot andra grupper och flickor bevakas noga. Det var de unga som självmant kom in till Björn Gardarsson och upplyste honom om att de ville hålla till där. De ville ha hjälp att få sina föräldrar och imamerna att förstå dem bättre. Björn förstod att de sökte stöd i att hitta en egen identitet, ett alternativ där de både kunde bejaka sina traditioner och gå det nya samhället till mötes och delta i den globala

ungdomskulturens uttryck. Björn ställde sig själv och sin livserfarenhet till förfogande och gav ungdomarna en fristad i huset.

Café Respekt och Ghetto Starz

Ungdomarna och deras initiativ var utgångspunkten för verksamheten som kom att växa med oväntad kraft. Kärntruppen om sju-åtta killar startade "Café Respekt" i huset. Via namnet ville de visa respekt för varandras traditioner, för olika kulturella värderingar och för flickor. Café Respekt kom så småningom att drivas av 30-40 ungdomar som förde öppna diskussioner om värdeladdade frågor i sina liv.

Idéerna blev till ett projekt med Björn Gardarsson som formellt projektansvarig och med ett startbidrag från Länsstyrelsen i Stockholm 2005. Björn tyckte att det var viktigt att ungdomarna själva fick bestämma dagordningen. Hans roll blev att vara husvärd, vägvisare och mentor – och emellanåt också en tuff samtalspart. De unga hade ingen vana av eller intresse för "mötesbyråkratin" eller "ansökningskrångel" så det fick Björn ta hand om. När pengarna kom bestämde ungdomarna tillsammans vad de ville göra. De ville göra en låt!

Sagt och gjort, de samlades i smågrupper och skrev. Det kom nya ungdomar från andra grupper och snart hade tio unga gått med i hip-hopbandet Ghetto Starz. De sjöng och spelade och ville att låten skulle vara på olika språk. Det blev två versioner av låten "Syster", en på engelska, somaliska och spanska och en på svenska. "Låten är tillägnad alla ensamma tjejer. Vi tar avstånd från våld och vill säga

det genom musiken", säger den unga musikern Kenadid i en intervju i tidningen *Vi i Rinkeby*.

De blygsamma projektmedlen fick en emancipatorisk verkan. Låten blev ett frö till fortsatt verksamhet, ungdomarna började organisera sig. De arrangerade filmvisningar, fester och gästuppträdanden. Men snart stötte de på patrull.

Haram!

Ett 30-tal vuxna som ropade: "Haram! Haram!" (förbjudet, syndigt) bildade en mur framför entrén till Rinkeby Folkets hus när ungdomarna arrangerade en stor konsert med en berömd somalisk artist. Ingen vågade gå in, de unga arrangörerna satt och grät och det ekonomiska fiaskot var ett faktum.

En mindre delegation av områdets vuxna, inklusive religiösa ledare, uppväktade föreståndaren för Folkets hus. "Björn, vad gör du med våra barn?" frågade de. "De är inte bara era barn, de är också mina barn, de är allas våra barn", svarade Björn som på så vis istället för konfrontation lät dem förstå att de hade samma mål – ungdomarnas bästa. Det blev början till en serie samtal och en ny strategi. De unga förde diskussionen hemma och med andra unga. Samtidigt arrangerades träffar med föräldrar, religiösa ledare, områdets polis med flera. Teman var föräldraskap, de ungas framtid i Sverige, barnkonventionen, demokrati, mötesfrihet med mera.

En ny stor konsert arrangerades efter en tid. Då var polisen och några av områdets vuxna på plats och såg till att ingen störde. Arrangemanget blev lyckat. Ungdomarnas förtro-

ende för majoritetssamhället, och de vuxnas förtroende för de unga, ökade. Samarbetet med polisen fortsatte. Några av killarna fick en ordningsvaktutbildning och kunde därefter själva ansvara för ordningen på kommande fester och aktiviteter.

Flickorna kom inte – då kom Alma

Alla var välkomna till Café Respekt men flickorna kom inte, speciellt inte de somaliska. För att nå flickorna måste man vinna föräldrarnas förtroende. Somaliska Alma Adam blev anställd som ledare för tjejaktiviteter. Alma är en rättfram och tydlig ung kvinna, medveten om sina rättigheter. Hon kan de somaliska kulturella koderna och sitt folks historia och är en duktig kommunikatör. Framför allt – man lyssnade på henne. De första tre månaderna gick hon bara runt och pratade med föräldrarna. Mammornas rädsla började minska och de såg inte längre Rinkeby Folkets hus som ett syndens näste. Möten utmynnade i att en mammagrupp på 15 kvinnor bildades. Mammorna ville också ha en mötesplats.

Projektgruppen ordnade ett första föräldramöte och 130 personer kom. Föräldrarna började förstå att det som gjordes på Rinkeby Folkets hus handlade om flickornas framtid, om att utveckla deras sociala färdigheter och värna om deras välbefinnande. Och om att öka ungdomarnas förståelse för majoritetssamhällets spelregler och lära sig att navigera där.

På Café Respekt samtalade ungdomarna också om flickornas situation, bristande jämställdhet. Könstympning var

den mest laddade frågan. De unga männen kom fram till att de inte ville vara några förtryckare.

Efter Almas arbete med mammorna ökade antalet flickor i verksamheten från tio till fyrtio. Man började med en speciell tjejverksamhet på onsdagarna och slussade sedan flickorna till könsblandade grupper. Tjejerna började också själva kontakta Alma när de behövde hjälp. Deras rörelsefrihet vidgades steg för steg.

Bysnack – fortsättning följer

Rinkeby Folkets hus ansökte 2006 om bidrag från Ungdomsstyrelsen för att fortsätta utveckla gräsrotsdemokratin i området i samarbete med Kista Folkhögskola och ABF. Projektet kallades "Bysnacket". Den bärande idén var att arbeta för jämställdhet och mot hedersrelaterat våld genom en värdegrundsdiallog som involverar tongivande vuxna, föräldrar och ungdomar, och skapa en gemensam plattform för det civila samhällets organisationer i Rinkeby. Processen fortsatte med finansiering från Ungdomsstyrelsen fram till 2009.

Flera av områdets ungdomar har nu gått demokratiutbildning på ABF och flera har gått på en ledarskapsutbildning på Studieförbundet. Dessutom har cirka 60 unga kvinnor från Rinkeby och Kista utbildats i jämställdhet på Kista Folkhögskola. Arbetet tillsammans med flickorna i Rinkeby drivs numera i en särskild verksamhet under namnet Emblas Hus, finansierat bland annat av Arvsfonden. Café Respekt är fortfarande en öppen mötesplats för alla unga.

Länsstyrelsen i Stockholm beviljade 80 000 kronor i bidrag till Rinkeby Folkets hus under 2005. Därefter har Länsstyrelsen finansierat jämställdhetsutbildningen för unga kvinnor på Kista Folkhögskola 2007–2009 med 350 000 kronor. Kista Folkhögskola medfinansierade insatsen med 150 000 kronor i form av lokaler, telefon, IT samt utbildningsadministration.

Det går att förebygga tragedier

Barnmorskor och övrig personal på Ungdomsmottagningen i Rågsved har mött många ungdomar med utomeuropeiskt bakgrund, flertalet från familjer där hederstraditioner styr. Kuratorn Lotta Partby fick ofta inblick i unga tjejers, men också unga killars, svåra situation och tog emot deras smärtfyllda berättelser. Det kändes frustrerande att inte kunna göra något men det fanns ingen arena i ungdomarnas liv där hedersfrågor kunde tas upp i ett tidigt skede på ett naturligt och odramatiskt sätt. Lotta bestämde sig tillsammans med skolkuratorn Petra Voss för att göra något åt det. Och de lyckades.

På Ungdomsmottagningar kan ungdomar göra spontana, kostnadsfria besök. Kontakten är frivillig. De kan få information, preventivmedel och föra förtroendefulla samtal om sin hälsa och livssituation med en barnmorska och en kurator. Om det behövs kan ungdomarna få hjälp att komma i kontakt med andra instanser. Kontakten som ibland fortsätter i flera år, kan vara den enda bärande vuxenkontakten utanför hemmet i ungdomarnas liv.

Ungdomsmottagningar ligger ofta så att de unga snabbt och obemärkt kan ta sig dit och därifrån utan att tvingas åka långa sträckor. Om de inte kan komma efter skolan kan de komma in över en skolrast. Det är därför vanligt att ungdomsmottagningar har kunskap om ungdomarnas situation som socialtjänsten och skolan saknar och att

flera ungdomar väljer att vända sig dit med sina frågor och problem istället för direkt till socialtjänsten, elevhälsan eller sjukvården.

Flera ungdomsmottagningar, bland dem den i Rågsved, har också en uppbyggd informationsverksamhet inom ramen för skolans schema som omfattar regelbundna besök av hela klasser. Det ger en unik möjlighet att nå ungdomar – särskilt flickor – som aldrig skulle kunna eller våga komma själva.

I vilken ände börjar man?

Länsstyrelsen i Stockholm beviljade 2005 projektbidrag till Ungdomsmottagningen i Rågsved för förebyggande arbete mot hedersrelaterat våld. Petra Voss anställdes som projektledare för att tillsammans med Lotta Partby utveckla en modell för att ta upp frågor om mänskliga rättigheter, jämställdhet och hedersrelaterat våld inom ramen för ungdomsmottagningens information om sex och samlevnad till skolorna i området.

Lotta och Petra bestämde sig för att börja med att informera om projektet till fyra skolor i närheten. Eftersom de hade arbetat länge i stadsdelen hade de goda kontakter med skolorna. Det blev inte svårt att förankra projektet bland rektorer, lärare och elevhälsans personal. Projektledarna tog också god tid på sig att svara på skolpersonalens frågor och dela med sig av sina kunskaper om hedersrelaterat våld. Utifrån det bildades ett nätverk av skolpersonal som knöts till projektet. Sedan startade arbetet med ungdomarna.

Öppna dörren för dem som annars inte kommer

Tidigare hade eleverna från årskurs 9 haft ett obligatoriskt besök på ungdomsmottagningen. Nu utökades antalet besök till två. De togs emot i mindre grupper om åtta elever, pojkar och flickor var för sig. Det andra besöket inleddes alltid med information om mänskliga rättigheter för att knyta an till hedersfrågorna i ett vidare sammanhang. Därefter diskuterade de hedersrelaterat våld utifrån det som intresserade gruppen. Projektledarna var noga med att låta ungdomarna bestämma takten och riktningen. Samtalet utvecklades utifrån frågor som ungdomarna själva lyfte upp.

Återkommande frågor var den om mödomshinnans vara eller icke vara, om oskuld och om flickornas rätt att själva bestämma över sitt liv, sin kropp och sin sexualitet. Efter båda besöken fick eleverna fylla i en enkät. Svaren på den andra enkäten gav en uppfattning om de hade ökat sina kunskaper eller förståelse i ämnet. De flesta svaren visade en positiv utveckling.

Bra samverkan har varit en styrka

Projektledarna valde från början att arbeta på flera nivåer samtidigt. Förutom den direkta målgruppen, ungdomarna, höll de seminarier för skolan och socialtjänsten

samt informationsaktiviteter för nyanlända flyktingar och föräldrar i området. Till exempel så träffade de alla SO- och NO-lärare som kan tänkas tangera vid problematiken i sin undervisning. Detta bidrog till en bredare förankring av frågorna och säkrade att kunskapen fanns tillgänglig även efter projektets slut. De etablerade också ett samarbete med skolsköterskorna och skolkuratorerna så att de kunde höra av sig direkt till ungdomsmottagningen om de miss-tänkte eller fick veta att någon elev behövde hjälp.

Petra och Lotta har medverkat i skolornas kärleksvecka, ordnat teaterföreställningar, deltagit i samhällsinformation för nyanlända flyktingar, tagit emot studiebesök från när och fjärran, deltagit i utvecklingen av förvaltningens handlingsplan med mera. "Bra samverkan har varit en styrka, det har underlättat att entusiasmera andra", tycker Petra.

"Vi har sått ett frö"

Petra och Lotta betonar att förändringar tar lång tid och att det behövs insatser på flera nivåer samtidigt. "En kille sa att det var okej att ha sex med vem man vill men att om hans syster gör det då kommer han att döda henne. När man hör sådant då undrar man vad han har lärt sig här? Men då tänker vi att vi ändå har planterat ett frö, att vi har visat en annan bild", säger Lotta. Efter informationsträffarna återkom flera ungdomar för att diskutera, de kände att man hade lyssnat på dem, att de hade en betydelse. Enkätsvaren efter besöken på ungdomsmottagningen visade att kunskapsnivån och medvetenheten bland ungdomarna hade ökat. Projektet kommer att ge långsiktiga effekter.

Akuta ingripanden för att rädda liv

Flera flickor och pojkar sökte också en egen kontakt efter ett klassbesök, efter det att de hade träffat ungdomsmottagningens personal och fått veta vilka de var, vad de tänkte och vad de kunde. "Till exempel så kan en flicka komma in akut för att hon ska giftas bort. Friaren är på väg från sitt hemland för att hämta henne. Hon bönar om att få slippa men möts bara av faderns hot och slag som svar. Hon sitter här och gråter och vet inte vart hon ska ta vägen", berättar Lotta. Det kan också komma flickor som varit utsatta för könstympling och lider av sviterna eller som haft samlag och är livrädda för att det ska komma fram och vill få "mödomshinnan" återställd. Eller pojkar som brottas med en svår situation.

Det finns andra instanser dit ungdomar spontant och utan tidsbeställning och ifrågasättande kan vända sig. Fördelen när de vänder sig till ungdomsmottagningen är att de möts av professionella personer med gedigen utbildning och yrkeserfarenhet – kunniga i hedersvåldsfrågor – som dessutom utan dröjsmål kan slussa dem direkt in i myndigheternas hjälpsystem. I dessa frågor arbetar mottagningens personal i team: barnmorska och kurator, ibland gynekolog eller mottagningens manliga sjukskötare. Teamet samarbetar nära socialtjänsten, polisen och vårdcentralen i området och med kvinnokliniker.

På så vis har ungdomsmottagningen kunnat komma in i många hedersvåldsutsatta ungdomars liv i ett tidigt skede och skydda dem från allvarliga övergrepp och inte minst från självdestruktiva handlingar. Förutsättningen för detta

är att ungdomsmottagningen är lättillgänglig, framförallt för ungdomar som är starkt begränsade i sin rörelsefrihet. Det förutsätter också en lokal förankring i området, med nära kontakt med skola och fritidsverksamhet.

Projektet, sådant det har beskrivits här, har pågått under fem år med stöd från Länsstyrelsen i Stockholm. Sammanlagt beviljades 1 078 000 kronor i projektbidrag. Stadsdelsledningen har medfinansierat insatsen med motsvarande summa.

Ungdomsmottagningarna i Rågsved, Skarpnäck och Enskede lades dock ner i slutet av 2008. Numera finns bara en mottagning, placerad i Gullmarsplan, för ungdomar från samtliga dessa områden.

Den landsflyktige fadern. Och faddern.

– Jag vet av egen erfarenhet hur det känns att genom andra få veta att ens dotter har en svensk pojkvän som hon inte har vågat berätta om. Hur det känns när andra talar bakom ryggen, tycker att man är svag och inte kan hålla ordning på sin familj, säger Hasan Ertaz, projektledare för Verdandi Stockholms projekt om förebyggande av hedersrelaterat våld.

Projektet började 2006 med fem män. År 2009 finns det ett nätverk bestående av 120 manliga deltagare, organiserade i 25 lokalgrupper med 15 faddrar spridda över länet. Och kontrollen och hoten och våldet inom familjerna har avtagit, berättar kvinnorna.

Det började med att några kvinnor talade om makarnas oresonliga lojalitetskrav och kontrollbehov över fru och barn, särskilt över döttrarna, i förtroende för ett par ledare på Verdandis verksamhet i Södertörn. Beteenden som hade börjat eller intensifierats först sedan familjerna kom till Sverige.

Raoul Hansson, ordförande för Verdandi Botkyrka och ansvarig för föreningens verksamhet i länet, och den lokala styrelsen ville göra något åt det. Med lång erfarenhet av alkoholförebyggande och demokratifrämjande arbete

visste de att om arbetet skulle lyckas måste de skapa medvetenhet om konsekvenserna av beteendet hos den enskilde individen och väcka dennes vilja att ta ansvar för att ändra sig. Det gör man inte genom att tala om – eller för – utan genom att tala med den det gäller, som kamrater och jämlikar.

Rätt person på rätt plats

Verdandi ansökte om bidrag från Länsstyrelsen i Stockholm och anställde Hasan Ertaz som projektledare, en kurdisk man som ägnat hela sitt liv åt arbete för frihet, demokrati och mänskliga rättigheter. Hasan vet mycket väl hur det är att leva som flykting i ett främmande land och hur det kan drabba familjen. Han vet också hur det var för honom att som trettonårig pojke bli bortgift. "Jag hatade livet, ville ingenting längre", berättar han och minns alla frågor som snurrade i hans huvud då. "Varför kan en man ha tre fruar men en kvinna bara en man? Varför kunde mina föräldrar bestämma över mitt liv och göra mig så olycklig? Varför blir den rike rikare och den fattige hela tiden fattigare?".

När han var 16 år började Hasan jobba politiskt för mänskliga rättigheter. Det har kostat honom flera fängelsevisiteter och omgångar i exil. Till sist kom han till Sverige där han nu lever med sin familj. Familjen har berikats med ingifta medlemmar med annan etnicitet och religion men där alla förenas av respekt för de mänskliga rättigheterna.

Hasan talar samtliga kurdiska dialekter, turkiska, svenska, förstår lite arabiska och persiska. Han var rätt person att tala med männen.

Kamratstöd och delade erfarenheter

Verdandis kamratstödande metod i kombination med Hasans kompetens och livserfarenhet är grunden till det som 2006 startade som en öppen verksamhet för män i Botkyrka. Dit söker sig män som inte mår bra. De har ingen riktigt kontakt med sin familj fast de lever tillsammans. "Männen stänger in sig med sina problem, har ingen att prata med och vill det inte heller. Det handlar om att jobba med männens motstånd till att ta till sig nya värderingar och med rädslan för att tappa greppet och förlora sina närmastes respekt", säger Hasan.

Männen som kommer till verksamheten känner inte varandra. Samtalet handlar till en början om att vara flykting i ett annat land, om mannens situation. Hasan använder sig själv och sina erfarenheter för att öppna samtalet. Han berättar om vilka problem han har ställts inför och hur han har löst dem. Till exempel kan han säga "Det går bra för alla mina barn, varför ska inte din familj kunna ha det lika bra?" Motståndet han möter hos några män är starkt. "De säger att det är min sak, min familjs problem, aldrig att jag pratar med andra om det. Men till sist pratar de."

Gemenskapsresor

Inom projektet ordnas resor där män som inte mår bra reser tillsammans med män som klarar sig bra, också de invandrare och flyktingar. På varje resa deltar sju till tio män. De bor tillsammans, umgås och delar på hushålls-

syslorna under tre–fyra dagar. Kamratskap och förtroende skapas. Då kommer berättelserna. Det är uppenbart att männen vill berätta om sina hemligheter, det som de tidigare inte har kunnat dela med någon. Hemligheterna handlar om maktlöshet, rädsla och sorg. Och om skammen över våldet.

Efter det första året med projektet ville männen träffas på fredagskvällar bara för att umgås, dela med sig av veckans erfarenheter men också så småningom dela med sig av sin egen historia och mötas med igenkännande. Kvinnorna i flera mäns familjer berättade att situationen hemma sakta blev mycket bättre för alla.

Verksamheten expanderar... eller exploderar?

Verksamheten har expanderat snabbt, till stor del genom mun-till-mun-metoden. Den växer också tack vare en omfattande uppsökande verksamhet. Hasan har besökt och håller kontakt med kurdiska, turkiska, iranska, eritreanska, somaliska, pakistanska och indiska föreningar. Han blir inbjuden som föreläsare men också som stöd att hjälpa enskilda familjer. På så vis har nätverket blivit känt för många. Under besöken på föreningarna har projektgruppen träffat unga män som är missnöjda med sitt liv i Sverige, det svenska samhällets värderingar, sin roll i familjen med mera. De erbjuds plats i nätverket. Ett annat sätt att komma i kontakt med nya medlemmar är genom kvinnor som ber om hjälp på grund av våld i familjen. Av fyrtiofem nya män som projektet kom i kontakt med under 2008 valde trettio att gå med i nätverket.

År 2009 bestod nätverket av 120 personer som träffades i mindre grupper om fyra–sex deltagare plus en fadder. Totalt fanns 25 grupper i länet; i Stockholm stad, Botkyrka, Solna, Sollentuna, Sigtuna, Järfälla och i Upplands Bro. I projektplanen ingår att nya deltagare erbjuds en gemenskapsresa på en självhushållsgård under några dagar. Resorna har inte kunnat genomföras i den omfattning som projektledningen skulle vilja på grund av bristande ekonomi.

Faddrarna

Femton faddrar stödjer grupperna och utgör en personlig resurs till var och en av deltagarna i nätverket. Deltagarna ska kunna få hjälp med problem, kontakt med en myndighet eller få en fråga förklarad. Hasan träffar regelbundet faddrarna. Flera av dem är personer som är kända i sitt bostadsområde och känner de flesta där. Faddern är en person som funnit sig till rätta i det svenska samhället. En del har själva haft problem tidigare och vill nu hjälpa andra.

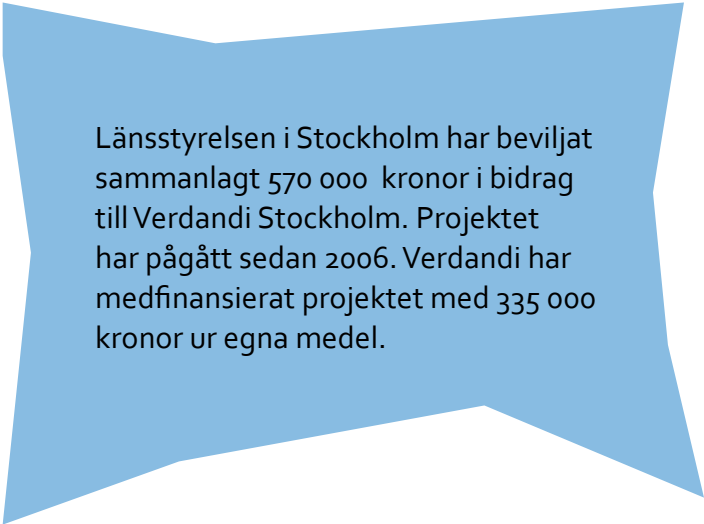
En del grupper träffas en gång i veckan, andra en gång i kvartalet, behovet styr. Grupperna samtalar ofta om rättigheter och skyldigheter i Sverige. Deltagarna berättar och lyssnar till andras beskrivningar om det som de tycker är svårt och vad de ogillar i det svenska samhället. Grupperna är små. Meningen är att skapa trygghet och en relation som bär och klarar av att diskutera laddade saker utan att deltagarna alltid är överens. I en enkätuppföljning som Verdandi gjorde 2008 svarade 86 procent av deltagarna att de har kunnat tala med andra i nätverket om sådant som är svårt för en man att prata om med andra, till exempel om sexualitet och samlevnad.

Familjerna

Projektledaren och faddrar har på begäran också deltagit i familjesamtal. Deras roll har varit att främja dialogen inom familjen, bland annat genom att vara den som fördelar ordet och svarar på frågor. De delar också med sig av kunskaper om konflikthantering i syfte att förebygga kompromisser som ingen är nöjd med.

Hasan får också samtal från och ger stöd till kvinnor som är ensamma, avvisade av sina familjer. Det ingår inte i projektet men när telefonsamtalen kommer avvisas de inte. Under 2009 har därför också kvinnor börjat utbildas till faddrar.

“Varje människa är en historia, man skulle kunna skriva två, tre böcker bara för en”, säger Hasan, som trots att han får bära många svåra berättelser och ibland kan vara mycket trött inte har planer på att sluta.

Länsstyrelsen i Stockholm har beviljat sammanlagt 570 000 kronor i bidrag till Verdandi Stockholm. Projektet har pågått sedan 2006. Verdandi har medfinansierat projektet med 335 000 kronor ur egna medel.

Att identifiera framgång

Hur kan vi se att de projekt som vi presenterar här har lyckats? Resultatet av ett förebyggande arbete är ofta svårt att mäta, ibland också svårt att identifiera. Särskilt när det gäller attitydförändringar kan effekten av insatsen vara dold under lång tid innan faktiska förändringar kan skönjas. I projekten som ingår i den här skriften har vi identifierat och tagit fasta på ett antal framgångsindikatorer. Dessa beskrivs i kapitlet som följer och kompletteras med konkreta exempel.

Indikatorer

1. Förtrycket erkändes, blev synligt och alternativa förhållningssätt kunde diskuteras där frågan tidigare hade avvisats kraftfullt.

Projektet har förmått hitta ingångar där det från början fanns ett förnekande, en låsning eller en negativ inställning till att arbeta med frågan. Antalet personer och nivåer som engagerar sig i och som nås av projektet ökar stadigt.

2. Just de som behöver påverkas har involverats i en dialog.

Till exempel har mammor, vuxna och äldre kvinnor, som av olika anledningar tidigare har varit hindrade från att prata om frågorna deltagit i träffar, fått information och aktivt diskuterat sin inställning och sin roll. Ett annat exempel är män som har fått stöd att våga granska och diskutera sitt sätt att vara som pappor och makar och därefter fått stöd för att avbryta ett förtryckande beteende. Deras familjemedlemmar rapporterar om konkreta positiva förändringar i hemmet. Ytterligare ett exempel är att ungdomar som annars inte kunde få information och kunskaper om sex och samlevnad har fått möjlighet till det på sina egna villkor och utan risk för bestraffning.

3. Enskilda individer och även grupper har påverkats till ändrade attityder avseende jämställdhet, sexualitet och könsrelaterat förtryck.

Till exempel har föräldrar som berörts av något av dessa projekt så småningom tillåtit sina unga döttrar och söner att delta tillsammans i sociala aktiviteter som står utanför föräldrarnas kontroll. Eller att pojkar och flickor har motiverats till och fått stöd att granska sina attityder och

sin sätt att behandla varandra och ifrågasätta de krav och förväntningar som ställs på flickor respektive pojkar. Kvinnornas rörelsefrihet har vidgats, allt fler kvinnor i gruppen står upp nu för sin egen och sina döttrars rätt att bestämma över sin kropp och sitt liv.

4. Enskilda individer och familjer har fått stöd att hantera konflikter inom sig själva, mellan sig själva och sina närmaste eller mellan sig själva och sin omgivning utan att bruka våld eller annat förtryckande beteende.

Till exempel har pappor fått stöd att försona sig med det faktum att dottern – ibland också sonen – väljer "fel" livspartner. Ett annat exempel är föräldrar som har fått stöd att acceptera och även försona sig med det oundvikliga med att deras barn blir "försvenskade" och samtidigt behålla en god relation med sina barn. Kunskapen om att det finns hjälp att få och någon att prata med i förtroende utan att tappa ansiktet när man ställs inför dessa konflikter sprider sig och allt fler vuxna och unga vänder sig självmant till de verksamheter som har skapats genom några av projekten.

5. Allt fler flickor och pojkar känner till sina rättigheter, blir medvetna om förtrycket och vet vart de ska vända sig för att få hjälp när deras rättigheter kränks.

Antalet ungdomar som söker enskild kontakt med projektledarna för att berätta om förtrycket de lever under har ökat konstant i alla de projekt där det ingår direkt kontakt med ungdomar och/eller deras familjer. Många av ungdomarna vill också ha fortsatt kontakt. Ungdomarna söker råd och stöd hos projektledarna eller vill bara ventilera sina tankar kring frågan. I många fall vill de att projektledarna ska tala med föräldrarna, vilket flera av projektledarna också gör.

6. Fler vuxna som genom sitt yrke kommer i kontakt med personer utsatta för hedersrelaterat våld har kunskapen om problemet och kan ge ett gott bemötande.

De vuxna som har deltagit i kunskapsseminarier och ingår i de nätverk som har bildats inom några av projekten har diskuterat sig fram till vad som kan vara en lämplig handling och ett bra bemötande. Många uppger att de känner sig tryggare nu och vågar se och handla efter att de har fått reflektera över egna värderingar, attityder och arbetsförutsättningar. Nya grupper av yrkesverksamma efterfrågar möjligheten till seminarier och att ingå i nätverk med kolleger och allt fler skolor vill vara med i projektet.

Framgångsfaktorer

Projektledarnas kunskaper, tillförsikt och personliga engagemang framstår som den viktigaste framgångsfaktorn. Deras förmåga att vara tydliga med vad de själva tycker och står för och samtidigt visa stor respekt för och omsorg om deltagarnas tankar, känslor och behov har tydligt haft en avgörande betydelse. Detta har kommit fram i den uppföljning som Länsstyrelsen har gjort, dels genom att hämta in synpunkter från personer som har berörts av projektet, dels genom att intervjua projektledarna och ta del av dokumentation från respektive projekt. Gemensamt för de exempel som vi har presenterat är dessutom att de har:

Mycket god kunskap om målgruppen

Projektledarna har planerat och genomfört sina projekt utifrån en mycket god kunskap om målgruppens bakgrund, historia, värderingar, aktuella situation, kommunikationsmönster och utvecklingspotential.

Inifrånperspektiv

Projektledaren är en i gruppen och har ett inifrånperspektiv där utgångspunkten är var gruppen och individerna som ingår i den står, vad de känner och vill och deras förutsättningar.

Lyhördhet och känslighet

Med lyhördhet och känslighet för deltagarnas känslor och reaktioner i olika skeenden har projektledaren anpassat projektets arbetssätt för att få till stånd en fruktbar dialog.

En värderingsfri vi-situation

Projektledaren har skapat en värderingsfri vi-situation som har främjat att deltagarna känner sig trygga och förmår komma fram med sina frågor, känslor och synpunkter och gå in i en djupare reflektion.

Flexibilitet och kreativitet

Projektledaren har visat stor flexibilitet och kreativitet med att både tillvarata möjligheter och hantera de svårigheter som har uppstått i gruppen och hos olika individer i gruppen.

Engagera till aktiv medverkan

Projektledaren har lyckats med att engagera deltagarna till att aktivt medverka i projektets genomförande. Särskilt projekten för ungdomar, men också de projekt som vänder sig till vuxna har så småningom fått deltagarna att känna att projektet är deras.

Processtänkande och långsiktigt perspektiv

Projektledaren har haft ett processtänkande och ett långsiktigt perspektiv. Det innebär att hon/han inte har pressat fram förändringar, utan varit följsam och anpassat

programmet till nya/oväntade situationer utan att förlora sin fokus eller tappa bort målet.

Förmåga att se individerna

Projektledaren har förmått se personerna, med sina olikheter och förmågor, istället för att bemöta dem som en homogen grupp.

Förankring

Projektet har en bred bas och projektledaren har identifierat och engagerat personer som har en nyckelposition för att stödja projektets utveckling.

Tillräckligt med tid

Insatsen har i nio av de tio exemplen pågått i minst två år men oftast längre. I genomsnitt har de pågått i 3,8 år. Projektledningen har redan i slutet av första året kunnat presentera en konkret, positiv utveckling vilket har motiverat att Länsstyrelsen har beviljat dem fortsatt bidrag, i de fall de har ansökt om det. Ett par av projekten har efter efter en tid gått upp i ett större projekt och fått finansiering från en annan bidragsgivare.

Samtliga dessa faktorer lyfts fram i projektens dokumentation och i berättelsen från personer som har involverats i eller berörts av projekten. De benämns i positiva ordalag och anges en särskilt betydelse för projektets möjlighet att nå och beröra målgruppen och åstadkomma en förändring.

Faktorer som försvårar

Många fler projekt har genomförts med ekonomiskt bidrag från Länsstyrelsen sedan 2003. Resultaten har varierat. Merparten har lyckats mer eller mindre bra. Länsstyrelsen har identifierat ett antal gemensamma faktorer som ser ut att ha påverkat en del projekt negativt. Det är också erfarenheter som vi vill dela med oss till andra som just nu arbetar med eller planerar förebyggande arbete och nya projekt.

En eller flera av följande faktorer har funnits med i de projekt som har haft svårt att genomföra det de hade planerat eller att uppnå sina mål.

För ambitiösa mål på korttid

Målen har varit alltför ambitiösa i förhållande till den tid man hade till förfogande. Projektledningen har då påskynat genomförandet och missat att förankra sina aktiviteter. De har inte lyckats få med sig dem som borde ha varit med, de som skulle behöva påverkas. Oftast har man bara nått de redan mest motiverade.

Projektet har varit ofokuserade — projektplanen har varit mer av en vision och önsketänkande.

Många individer, grupper och samhällsnivåer ska omfattas samtidigt som projektets resurser är begränsade. Mycket blir aldrig gjort. Aktiviteterna blir osammanhängande och inte anpassade till målgruppen eftersom man riktar sig till flera olika målgrupper och nivåer. Flera processer kommer igång som inte följs upp och ebbat ut. Oklart om individerna i de olika målgrupperna har berörts, vilka i gruppen som har berörts i så fall och på vilket sätt.

Utifrån- och uppifrånperspektiv eller förutfattade meningar om målgruppen

Projektet har planerats utifrån en bild av verkligheten som inte stämmer. Ibland har projektet ändrats i efterhand när det möter verkligheten, ibland har det gått på kollisionskurs med den. Bristande kunskap om målgruppens kommunikationsmönster, koder, med mera har lett till övertramp som har tärt på förtroendekapitalet.

Okänslighet för gruppens förutsättningar och process

Projektledningen har drivit projektet enligt sin plan utan att märka vad som händer inom eller runtomkring målgruppen. Ibland har projektledaren saknat insikt i vad som är känsligt för den målgrupp som projektet riktar sig till eller om andra processer som pågår samtidigt och som påverkar målgruppen. Resultatet har blivit att målgruppen avviker från projektet eller går in i olika former av motstånd.

För mycket på lobbying och egen marknadsföring

Projektet har satsat mycket på lobbying och egen marknadsföring och väcker förväntningar som de sedan inte alltid kan leva upp till. Lobbying och marknadsföring blir organisationens första prioritering och slukar mycket av de resurser som skulle ha använts för att genomföra projektet. Resultatet blir magert eller förfelat.

Taktiska projekt som syftar till att stärka eller delfinansiera den egna organisationen, inget genuint engagemang i frågan eller målgruppen

Projektplanerna och ansökningarna har många gånger varit mycket proffsiga, men när bidraget har beviljats kommer projektet inte igång eller genomförs på ett halvengagerat sätt. Aktiviteter som stärker organisationen har prioriterats av projektägaren framför aktiviteter som kom-

mer målgruppen tillgodo. Ungdomar som har involverats har sagt ibland att de känt sig som gisslan.

Projekt som piskar upp konflikter, är konfrontativa, stärker polariseringar

Hit hör en del debatter och ibland föreläsningar som skapar en hätsk stämning, där låsta positioner förstärks och förtroendekapitalet tärs.

Bristande erfarenhet av att driva projekt

Genomförandet kan bli mycket rörigt när projektledningen har goda teoretiska kunskaper men lite erfarenhet av praktiskt arbete. Det finns ingen beredskap att hantera praktiska problem. När dessa uppstår äventyras hela projektet eller projektledaren hoppar av.

Enpersonsprojekt/projektet är personbundet alltför länge

Kunskaper om projektet finns bara hos en person, kontakterna kring projektet likaså. Det gör projektet mycket sårbart, samtidigt som det sliter oerhört på projektledaren som blir allt mer ensam i arbetet med att ro iland det hela.

Projektledaren har inte stöd av sin ledning eller projektet är dåligt förankrat i organisationen

Projektet hamnar i periferin och/eller projektledaren blir mycket ensam. Få inom organisationen vet att projektet finns och färre engagerar sig i det. Det har också hänt att organisationens ledning inte känner något ansvar för projektet och fattar beslut som skjuter projektet i sank.

Projektledarens/organisationens vilja att ändra andra tar över

Projektet har präglats av ett uppfostrande sätt där mycket lite utrymme har lämnats – om något alls – för individernas reaktioner, tvivel, farhågor. I den mån dessa har kom-

mit fram har projektledningen uppfattat dem som bojkott eller blivit handfallen. Det har resulterat i ett växande motstånd till insatsen och/eller till projektets ledning.

Projektet leds av en person med starka behov av att synas

Handlingar och aktiviteter som tillfredställer ledarens behov prioriteras och blir styrande, även när de inte är

det bästa för projektet på sikt. Projektledaren framställer projektet som bättre än vad det är. Detta skapar en spänning och en rädsla för att bli avslöjad. Ibland leder det till interna konflikter eller till att projektledaren ger sig av eller börjar attackera projektet och/eller den organisation som står för det.

Avslutande reflektioner

Det förebyggande arbetet handlar om att stödja familjer och enskilda i att bygga upp en trygghet och en värdig framtid för sig själv och sina närmaste – dem de håller av och känner ett ansvar för – i Sverige utan att kränka deras mänskliga rättigheter, med allt vad det innebär.

Arbetet är mödosamt och förutsätter en långsiktighet och en öppensinnad ledning som förmår förstå de underliggande konflikterna och processerna. "Så har vi alltid gjort", "Det här är vår kultur" eller "vår religion" säger ibland både unga och vuxna som innan de kom till Sverige inte brydde sig nämnvärt om religion eller traditioner.

Att hålla fast vid en könsförtryckande maktordning och gamla sedvänjor kan för många personer vara ett sätt – i brist på annat – att skapa ordning och kontroll över en ny och delvis skrämmande situation. Att som förälder ställas

inför det faktum att barnen börjar gå sina egna vägar i en värld som man inte känner till och kanske inte heller förstår eller känner sig delaktig i kan vara skrämmande. Särskilt om man saknar lämpliga verktyg att hantera det. Det kan vara en bland flera möjliga förklaringar till det hedersvåld som sker i Sverige.

Det inger stort hopp att det finns personer som – utan en tanke på egen vinning – engagerar sig och generöst satsar av sin tid, sin kompetens och sin medmänsklighet i att utveckla alternativ och konstruktiva strategier för att bygga upp en trygghet som inte förutsätter våld i någon form. Personer som varje dag försöker med den utomordentligt svåra konsten att leva som man lär.

De är värda ett stort tack.

LÄNSSTYRELSEN I STOCKHOLMS LÄN

Länsstyrelsen i Stockholms län
Avdelningen för social utveckling
Tfn 08-785 40 00

www.lansstyrelsen.se/stockholm